

Рысбеков А.Қ.

**Индустриалды-инновациялық
даму аясында қосылған
құн тізбегін қалыптастырудың
маңызы**

Қосылған құны жоғары өнімдер өндірісін қалыптастырудың өзектілігі ғылыми-тәжірибелік маңызды нарықтық экономиканың шарттары мен талаптарына байланысты туындайды. Экономикалық категория ретінде қосылған құн мөлшері өндіріс тиімділігін анықтау үшін қолданылады. Қосылған құн – фирма сатқан өнімнің құны мен өнімді өндіру үшін фирма сатып алған материалдар құнының айырмасы. Басқаша айтқанда, қосылған құн – қайта өңдеу процесінде, тауарды нарыққа жылжыту кезінде қосымша қосылған құн. Қосылған құн бұл қоғамдық, жеке еңбек нәтижесінде пайда болған тауар немесе көптеген өндірушілердің қызметінің нәтижесі. Қосылған құн тауарды сатқаннан түскен табыс пен тауарды өндіруге кеткен материалдар, шикізат, қызметтер құнының айырмасы ретінде есептелінетіндіктен, егер ағымдағы шикізат, материал, электроэнергия және басқа да материалды-техникалық ресурстарды тұтынуды азайтса, онда жиынтық қосылған құн көлемін көбейтеді, соған орай өндірістік кешен қызметінің соңғы нәтижелерін жақсартады.

Түйін сөздер: Қосылған құн, технология, инновация, инфрақұрылым, инвестиция.

Rysbekov A.K.

**Importance of the formation of
value added sequence as part
of the industrial and innovative
development**

The relevance of manufacture of products with high added value arises from the conditions and requirements of the scientifically and economically important market economy. The amount of added value, as an economic category, is used to determine the efficiency of manufacture. Added value is a difference between the cost of products sold by a company, and the cost of materials purchased by a company to manufacture products. In other words, added value is an extra added value in the processing of goods in promoting them to the market. Added value is a product derived as a result of social, personal labor or a result of activity of many manufacturers. Since added value is calculated as the difference between the goods sales' proceeds and the cost of raw materials and services, used in the manufacture of goods, if we reduce the cost of current raw materials, energy and other material and technical resources, this will increase the amount of total added value, and will respectively improve the resulting effect of an industrial complex.

Key words: value chain, technology, innovation, infrastructure, investment.

Рысбеков А.К.

**Значение формирования
последовательности
добавленной стоимости
в рамках индустриально-
инновационного развития**

Актуальность формирования производства продукции с высокой добавленной стоимостью возникает в связи условиями и требованиями научно-практической важности рыночной экономики. Объем добавленной стоимости как экономическая категория применяется с целью определения эффективности производства. Добавленная стоимость – это разница между стоимостью продукции, проданной фирмой, и стоимостью материалов, закупленных фирмой для производства продукции. Другими словами, добавленная стоимость – дополнительно добавленная стоимость в процессе переработки товара при продвижении его на рынок. Добавленная стоимость – это товар, полученный в результате общественного, личного труда или результата деятельности многих производителей. Поскольку добавленная стоимость рассчитывается как разница между доходом от продажи товара и стоимостью материалов, сырья, услуг, затраченных на производство товара, если уменьшить затраты на текущее сырье, материалы, электроэнергию и другие материально-технические ресурсы, то это увеличит объем суммарной добавленной стоимости, соответственно улучшит конечные результаты деятельности производственного комплекса.

Ключевые слова: Добавленная стоимость, технология, инновация, инфраструктура, инвестиция.

ИНДУСТРИАЛДЫ- ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ АЯСЫНДА ҚОСЫЛҒАН ҚҰН ТІЗБЕГІН ҚАЛЫПТАС- ТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Бәсекелік ортада ұлттық экономиканың қуатты болуын қамтамасыз ету еліміздің негізгі ұстанымдарының біріне жатады. Ашық нарықтың басты талабының бірі әрбір тұтынушының нақты қажеттілігін қанағаттандыру деп білсек, онда осы талапқа сай экономика құрылымын жасақтау басты міндет болып саналады. Нарықтың үдемелі және өзгермелі сұранысын тез қанағаттандыру инновациялық әдістерді пайдаланумен ғана жүзеге асатыны белгілі. Сондықтан да, ұлттық экономиканың жедел және тұрақты дамуы еліміздегі инновациялық орта мен инновациялық жүйенің қалыптасуына және нәтижелі жұмыс істеуіне тікелей тәуелді деуге толық негіз бар. Бұған қоса, индустриялық-инновациялық инфрақұрылым инновациялық жүйенің негізгі құраушыларының бірі болғандықтан, оның қызметінің тиімділігі тікелей де, жанама да осы инновациялық жүйенің жалпы дамуына, оның басқа да құраушыларының ұтымды қызмет етуімен тығыз байланысты.

Қазіргі әлемдік жаһандану үрдістері индустриялық-инновациялық инфрақұрылымды дамыту жолдарын барынша қиындата түсуде және жекелеген мемлекеттің инновациялық әлеуетін дамытудың стратегиялық әдістерін дұрыс белгілеуді талап етуде. Өткен ғасырдың аяғына қарай инновациялық сфераның даму деңгейі сол елдің экономикасының бәсекеге қабілеттілік дәрежесіне және экономикалық өсуіне әсер ететін негізгі факторға айналғаны анық байқалды. Жүйелі сипаттағы инновациялық саясат тұжырымдамасын ұстанған елдер қысқа уақыт ішінде мемлекеттің, бизнестің, ғылымның және білім беру жүйесінің өзара қатынастарына негізделген механизмінен құралатын және тиімді қызмет ететін ұлттық инновациялық жүйелерін қалыптастырып, экономикалық дамудың жаңа сервистік бағытына өтті (Швеция, Финляндия, Оңтүстік-Шығыс Азия елдері).

Бюджеттен тыс қаражаттың бас көзі – ірі ұлттық және трансұлттық корпорациялар жетекшілік ететін кәсіпкерлік сектор. Дамушы елдердегі кәсіпкерлік сектордың корпорациясы инновациялық жүйенің маңызды құрылымдары ретінде тарихи қалыптасты. Солар ғана, зерттеулерді бір уақытта қаржыландыра отырып және нақты өнімдер мен

технологияларды, ғылыми нәтижелер мен өнертабыстарды іске асыра отырып, ғылыми-техникалық прогрестің негізгі бағыттары үшін өзіне экономикалық жауапкершілік алады, олардың үлесіне ғылымды жеке сектордың күштерімен қаржыландырудың қомақты бөлігі тиеді. Кәсіпкерлік сектор жұмсалатын қаражаттың көлемі бойынша, дәл солай ғылыми зерттеулермен айналысатын ғалымдар мен инженерлердің саны бойынша ҒЗТК-нің перспективадағы ірі орындаушысы болып табылады және қала береді [1].

Қосылған құн тізбегін қалыптастыру мен дамытудың тәсілдері өте көп. Біз осы мақаламыздың шеңберінде ҚҚТ дамытудың екі әдісін қарастырамыз, олар көлбеу (көлденең) және тік әдістер.

Мемлекет қосылған құнның технологиялық және экономикалық тізбегін (ҚҚТ) дәйектілікпен дамыту арқылы бәсекеге қабілетті өнім шығаратын өндіріс орындарының біртұтас жүйесін құруға бағытталған жобаларға Қазақстандағы Ұлттық даму институттары арқылы қатысатын болады. Бұл бәсекеге қабілетті өнімнің барлық өлшемдеріне сәйкес келетін түпкі өнім үшін жұмыс істейтін көп салалы кәсіпорындарды құруға мүмкіндік береді.

Қазіргі әлемдік тәжірибеде экономика салаларын ҚҚТ ретінде қарастыруға негізделген дамыту стратегиясын әзірлеу және талдау әдісі жасалған және кеңінен қолданылады.

Бұл әдістің мәні әрбір саланы түпкі өнімнің құнын ретімен қосып отыратын өндірістер тізбегі ретінде қарастыруға болатынына келіп саяды.

ҚҚТ арқылы салаларға талдау жасау әдістемесі тізбекте қозғалысқа келтіретін немесе онда басым күштерге байланысты ҚҚТ-ның екі негізгі түрін бөліп көрсетеді. Осыған байланысты ҚҚТ құрылымдық тұрғыдан алғанда тік және көлбеу тізбектер болып бөлінеді.

ҚҚТ көлбеу құрылымдарындағы экономикалық белсенділік, әдетте, бір компанияның шеңберінде шоғырланады. Мәселен, бір компанияның өзі-ақ шикізат өндіреді, оны ұсақтайды, өз бетімен қосалқы бөлшектер шығарады және өнімді жинайды.

ҚҚТ көлбеу құрылымдарында белсенділік көптеген шаруашылық жүргізуші субъектілері бойынша бірдей етіп бөлінген: компаниялардың біреуі өнімнің дизайнымен айналысады, басқалары жинақтаушы бөлшектерін шығарады, үшіншілері оларды жинайды. Әдетте, өндірушілер басым жерде ҚҚТ тік құрылымды

болады, ал сатып алушылар басым жерлерде көлбеу құрылымды болады.

Тұтастай алғанда, кім ҚҚТ-ға барынша әсер етсе, ең үлкен қосылған құнды сол алады.

Автомобиль саласының қазіргі ҚҚТ автомобильдің қосалқы бөлшектері мен бөлшектерін шығарушылардан, автомобильді әзірлеп шығаратын (дизайн) және жинайтын кәсіпорындардан, сондай-ақ дистрибьюторлардан тұрады. Бұл ретте машиналар жинайтын кәсіпорындар тізбекке негізінен ең жоғары қосылған құнды алу нысанында барынша зор ықпал етеді.

Киім тігу ҚҚТ сатып алушылық ҚҚТ-ның айқын мысалы болып табылады. Ол дизайнерлік фирмалардан, көтерме бағамен сатушылардан, бөлшек сауда дүкендерінен, тоқу фабрикаларынан, шикізатты өндірушілер мен өңдеушілерден және киім тігу фабрикаларынан тұрады. Осы тізбекте дизайнерлік фирмалар және көтерме бағамен сатушылар төтенше роль атқарады. Олар ең жоғары қосылған құнды алады, сол арқылы нені өндіру керектігін анықтайды.

Іс жүзінде барлық мұнай экспорттаушы елдерді дерлік өз экономикасын әр тараптандыру проблемасы алаңдатады. Дүниежүзінде осы бағытта біраз тәжірибе жинақтаған.

Мұнай және мұнай өнімдеріне конъюнктура өзгерістерінің әсерін төмендету мақсатында аса ірі мұнай экспорттаушы елдер соңғы он жылдықта мұнай экспорттаудан алынатын табысты қайта бөлу есебінен экономиканың өндірістік құрылымын жетілдіру жөніндегі шараларды іске асыруда. Осымен бір мезгілде дамыған елдер экономикасынан кіріс алу мақсатында басқа елдерге капитал экспорттау жұмысы жүргізілуде.

Қазақстанда мұнай-газ өнеркәсібіне жылдан-жылға көбейіп келе жатқан инвестициялар көлемі экономика құрылымын әр тараптандыруға қолайлы орта болып табылады.

Кейбір елдерде халық табысының өсуі, тауар өндірушілерге қойылатын экологиялық және басқа да талаптардың күшейтілуі қосылған құнды орналастыруға елеулі әсер етеді. Мысалы, Гонконгте жалақының елеулі өскеніне және киім мен аяқкиім шығару индустриясында өзінің бәсекелестік артықшылығын жоғалтып алғанына қарамастан, ел ҚҚТ-дан шығып қалған жоқ. Себебі, АҚШ-қа киім мен аяқкиім жеткізуге квота алуда Гонконг компанияларының тәжірибелері мен қажетті байланыстары бар. Егер АҚШ үкіметі квоталарды жойса, Қытай компаниялары өнімді тікелей жеткізумен айналысар еді.

Қазақстан жағдайында өздерінің құрамында кенді өндірумен, оны байытумен, бастапқы және қайталама металл, ілеспе элементтер (алтын, күміс, сирек жер металдары) шығарумен айналысатын өндіріс орындары бар «Қазақмыс» ЖШС және «Қазмырыш» АҚ ҚҚТ-ның тік құрылымының жарқын мысалы болып табылады. Алайда ҚҚТ осымен үзіліп қалады. Бұдан кейін өнімді өңдеу басқа елдердің компанияларында жүргізіледі, оларға аталған кәсіпорындар ресми түрде қатыспайды, бұл олар алатын қосылған құнды едәуір азайтады.

«Қазақстантрактор» АҚ ұтымсыз өндірістің мысалы болып табылады. Бұл кәсіпорын шынжыр табанды тракторлар құрастыру үшін негізгі тораптарды басқа кәсіпорындардан сатып алу қағидаты бойынша ұйымдастырылған. Бұл ретте ол осы жинақтаушы тораптар мен бөлшектерді өзінің бәсекелестерінен сатып алады. Сайып келгенде, трактордың түпкілікті бағасы бәсекелестерінен үнемі жоғары болып шығады.

Индустриялық-инновациялық саясатты іске асыру үшін ықтимал бәсекелес өндірістерді, оның ішінде әлемдік рыноктардың даму үрдістері мен жеке сектордың бастамаларын ескере отырып, экономикалық ҚҚТ-не құратын экспортқа бағдарланған өндірістерді айқындау мақсатында экономика салаларының даму деңгейіне кезең-кезеңмен талдау жасап тұру қажет.

Сонымен бірге Қазақстан салалық ҚҚТ-ларда өзінің орнын табу мақсатында әлемдік және өңірлік нарықтарды зерттеуді күшейтуі қажет. Бұл міндет әлемдік экономикаға, оның ішінде тіпті шикізат секторына қосылуды басынан бастауға тура келетіндігімен қиындай түседі.

ҚҚТ бүкіл тізбегін қайтадан қалпына келтіруді көтермелеудің қажеттілігі бола қоймас, тек қосылған құны барынша жоғары элементтерді немесе әлемдік рыноктарға шығуға және қосылған құны барынша жоғары экономикалық белсенділіктерге одан әрі қадам басуға мүмкіндік беретін элементтерді ғана көтермелеу керек.

Осыған байланысты мемлекеттік қолдау қазіргідей ҚҚТ жекелеген элементтері бойынша ішінара емес, оның барлық негізгі элементтері бойынша кешенді түрде көрсетілуі тиіс. Басқаша айтқанда, қолдау жеке алынған кәсіпорынға немесе салаға емес, тіпті әртүрлі салалардағы, бірақ бірыңғай ҚҚТ шеңберінде өзара байланысқан салалардағы барлық немесе негізгі кәсіпорындар бойынша көрсетілуі керек. Мемлекеттің үйлестіруші және жоспарлаушы қызметі осымен тұжырымдалмақ.

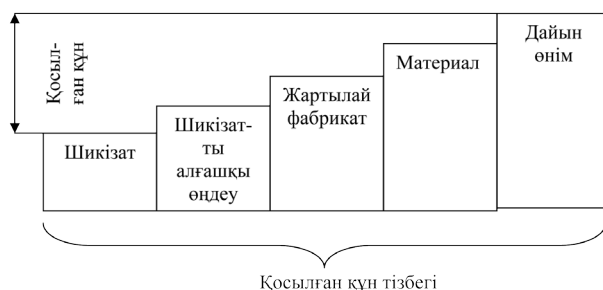
«Apple» компаниясын қарастыратын болсақ, онда бұл компания өзінің өнімдерін өзінің фирмалық дүкендері арқылы өткізеді. Қазіргі уақытта әлемдегі ең қымбат бренд болып есептеледі. Мүмкін, осы стратегияның арқасында үлкен жетістіктерге жетіп отыр. Барлық технологиялық, маркетингтік, тізбекті қамтып, бақылап отырғаның арқасында әлемдегі бәсекеге қабілетті компаниялардың біреуі. Төменде көрсетілген схемадан «Apple» компаниясының көлденең қосылған құн тізбегін қарастыруға болады. Мұнда өнімнің барлық «өмірлік кезеңін» Компания қамтуда, айтатын болсақ өнім утилизациясына дейін қамтылған тізбек. Өте ақылды стратегиялардың бірі деп есептеуге болады.

Жетілген технологиялық құрылым өндіріс-тегі өңделу тізбектілігі ұзақ, қосылған құны жоғары өнімдердің шығуына ықпал етеді. Қосылған құн тізбегін қалыптастыру реті өнеркәсіп салалары мен инновациялық қызметте әртүрлі болып келеді (1 және 2-суреттер). Өйткені, инновациялық қызмет көбіне шикізатты өңдеумен емес, жоғары технологиялы өнімдерді жетілдірумен байланысты.

Қосылған құн тізбегіндегі элементтердің қалыптасуы және көбеюі ұлттық экономиканың барлық салаларын шикізаттан дайын өнім шығаруға дейінгі технологиялық үрдістерді толық қамтитын индустриялық кезеңге көшіруге елеулі түрде ықпал етуі тиіс.

Елдің технологиялық деңгейі өнеркәсіп өндірісінің құрылымымен және тиімділігімен, ғылыми әлеуметтік даму деңгейімен әрі жаңа технологияларды енгізу жылдамдығымен айқындалады.

Технологиялық дамудың әртүрлі кезеңінде тұрған елдер үшін (аграрлық, аграрлық-индустриялық, индустриялық, алғашқы индустриялық, ақпараттық) жүргізілетін индустриялық саясат шеңберінде олардың технологиялық дамуына барынша жоғары деңгейде әсер ететін факторлардың әртүрлі жиынтығы сәйкес болады. Мәселен, технологиялық дамудың аграрлық кезеңінде тұрған ел үшін білім беру деңгейін арттыру, өнеркәсіптік базалық салаларын дамыту (шикізат өндіру, металлургия), бастапқы инфрақұрылым құру маңызды болса, ал алғашқы индустриялық елдер үшін ғылыми әлеуметті дамыту және қоршаған ортаны қорғау жөніндегі мемлекеттік шараларды қабылдау технологиялық дамудың айқындаушы факторлары болып табылады [1].

1-сурет – Өндірісте қосылған құн тізбегінің қалыптасу реті
Ескертпе: [1] дереккөзінен алынды.

2-сурет – Инновациялық ортада қосылған құн тізбегінің қалыптасу реті
Ескертпе: [1] дереккөзінен алынды.

3-сурет – «МакКинзи»-дің қосылған құн тізбегінің көлденең әдісінің схемасы

Қазақстан аграрлық-индустриялық кезеңде тұрғандықтан, өндірістің тиімділігі мен техникалық қайта жарақтану, өнімнің жаңа түрлерін игеру тиімділігі мен өндіріске аса жаңа технологияларды тарту техноло-

гиялық дамуға әсер ететін өзекті факторларға жатады.

Осындай жолмен өнеркәсіптің қолданыстағы құрылымы жағдайында Қазақстан Республикасының технологиялық даму деңгейін және ғы-

лыми-техникалық әлеуеттің ағымдық жағдайын арттыру үшін жоғарыда аталған факторларға айрықша назар аудару қажет. Бірқатар экономист ғалымдардың пікірінше, елдегі өмір деңгейін

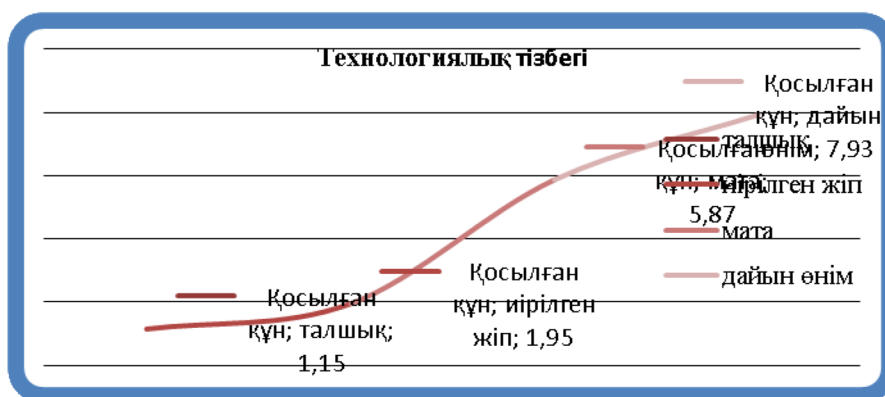
бағалау критеріі болып, еңбек өнімділігі есептеледі. Егер біз халықтың өмір деңгейін көтергіміз келсе, онда біз еңбек өнімділігін жетілдіріп отыруымыз қажет.

1-кесте – Мақта-тоқыма кластерінде қосылған құн көрсеткіштерінің өсу серпіні

Технологиялық тізбекте өнім өндіру	Көлемі	Бағасы тонна/мың теңге	Қосылған құн өсуі
Шитті мақта, тонна	330	60	
Мақта талшығы, тонна	100	177,5	1,15
Ұрықтары, тонна	181	30	
Иірілген жіп, тонна	90	346,9	1,95
Мақта мата, мың м ²	600	1042,5	5,87
Дайын өнім, мың дана	170	1409	7,93

1-кестеде мақта-тоқыма кластерінде мақта терең өңдеу технологиялық тізбекте қосылған құнның өсу қарқынын байқауға болады. Осылайша, 3 тоннадан шитті мақтадан 1 тонна мақта талшығы өндіріледі, яғни екеуінің қатынасы 3:1 сәйкес. Ыңғайлы есептеу үшін 330 тонна шитті мақта деп аламыз, 330 тонна шитті мақтадан 100 тонна мақта талшығы өндіріледі (33%), ұрықта-

ры 181 тонна (55%). Одан кейін нарықтық шығыны мен өткізу бағасы есептелінген және терең қайта өңдеу тізбегінде өндірген өнімдерге (мақта талшығы, иірілген жіп, мақта мата, дайын өнім) қосылған құн коэффициенттері анықталған. Бір дана дайын өнімге 3,5 м мата шығын болады, аталмыштың салмағы 500 г, бір бұйымның бағасы 5,6 АҚШ долларына тең.

4-сурет – Қосылған құн тізбегінің тік әдісі, мата-мақта саласының негізінде көрсетілген

2-суретте қосылған құн өсімі көрсетілген. Бастапқы қайта өңдеуде бұл көрсеткіш 1,15 тең, ал технологиялық тізбегінің соңында дайын өнім өндірісінде 7,93 дейін жоғарылайды.

Сонымен, біз бұл бөлімде ҚҚТ қалыптастырудың 2 әдісін қарастырдық, олар көлденең және тік әдісі. Кәсіпорын өзінің қызметін жүргізетін кезде табысын арттыру, қызметін әр

тараптандыру үшін аталған әдістердің біреуін таңдай алады.

Біздің пікірімізше, кез-келген кәсіпорын өзінің табысын арттыру үшін осы әдістердің біреуін қолдана алады. Бұл әдістердің қайсысы тиімділігін кәсіпорын өзі анықтау керек, екі әдіс те тиімді және эндогенді және экзогенді факторларды ескере отырып, оны аралас түрде де қолдануға болады.

Әдебиеттер

- 1 Әмірбекұлы Е. Инновациялық бизнес. Оқу құралы, Алматы, Экономика, 2015 ж.
- 2 Қазақстан Республикасының «Индустриялық-инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы» 2012 жылғы 9 қаңтардағы заңы.
- 3 Валдайцев С.В. Управление инновационным бизнесом: учебное пособие. – М.: «Юнити-Дана», 2001. – 343 с.
- 4 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, өсу» атты 2015 жылғы 30 қарашадағы Қазақстан халқына Жолдауы. – www.akorda.kz

References

- 1 Әмірбекұлы Е. Innovaciýalyq biznes. Оқу құралы, Алматы, JEkonomika, 2015 zh.
- 2 Қазақстан Respublikasynuң «Industriýalyq-innovaciýalyq qyzmetti memlekettik qoldau turaly» 2012 zhylғы 9 қаңтардағы заңы.
- 3 Valdajcev S.V. Upravlenie innovacionnym biznesom: uchebnoe posobie. – М.: «JUniti-Dana», 2001. – 343 s.
- 4 Қазақстан Respublikasynuң Prezidenti N.Ә.Nazarbaevtuң «Қазақстан zhaңa zhahandyq naқты ahualda: өsim, reformalar, өsu» atty 2015 zhylғы 30 қарашадағы Қазақстан halkyna ZHoldauy. – www.akorda.kz